

**ORTA MƏKTƏBDƏ KİMYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ
ŞAĞIRDLƏRİN TƏDQIQATÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

A.C. Quliyev, Ş.X. Səməndərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Hazırda Respublikamızın orta ümumtəhsil məktəblərində kimya təhsilinin məzmunu və təşkilində əsaslı dəyişiklər baş verir. Belə ki, fənn proqramları və dərsliklər Dövlət təhsil standartlarının tələbləri əsasında yenidən hazırlanır. Məktəblərdə təlim prosesi təkmilləşir, şagirdlərdə fənnə dair bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafına şərait yaradan müasir təlim metodları və vasitələrindən istifadə olunur.

Orta məktəbdə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin təşkili formalarından biri, kimya təlimini həyatla əlaqələndirən tədris-tədqiqat işidir. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti yalnız onların yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına deyil, həmçinin tədris məsələlərini həll etməyə və ən əsası kollektivdə mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti bir fənn daxilində və ya fənnlərarası inteqrasiyada aparıla bilər. Fənlərarası inteqrasiyada müxtəlif tədris fənlərinə məsələn, biologiya, fizika, coğrafiya və s.) aid olan biliklərdən istifadə olunur.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin əsasında problemlə təlim dayanır. Problemlə təlim müstəqil və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi metodudur. Kimya tədrisində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinə cəlb olunması, yalnız onların zəruri nəzəri bilik, praktik bacarıq və vərdişlərə malik olduqları hallarda həyata keçirilə bilər. Kimya tədrisində şagirdlərdə tədqiqatçılıq fəaliyyətinə dair vərdişlərin formalaşmasının həyata keçirilməsi kimya müəllimlərinin elmi və pedaqoji hazırlığından aslıdır. Şagirdlərin dərslə və dərslənkənar tədbirlərdə dərk etmə fəallıqlarının yüksəldilməsi ilə onların mürəkkəb olmayan şəraitdə tədqiqat aparmaq, müəyyən müddəə irəli sürmək və təcrübədə yoxlamaq bacarığını inkişaf etdirmək olar. Kimya tədrisində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir:

- 1.Hadisələrin müşahidə olunması
- 2.Metodoloji və dünyagörüşü səviyyəsində analiz
- 3.Fərziyyə və ya müddəanın müəyyən olunması
- 4.Metodikanın hazırlanması
- 5.Eksperimentin qiymətləndirilməsi

Kimya təhsilində tədqiqatçılıq fəaliyyəti şagirdlərin həqiqəti dərk etmələrinin real yoludur. Tədqiqatçılıq təfəkkürünün inkişafı, yeni bilik almaq

prosesində şagirdlərin şəxsi mövqelərinin inkişafına səbəb olur. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti təlim-tərbiyə prosesinin təşkili formasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin tədris-tədqiqat fəaliyyəti elmi-tədqiqatdan əsaslı şəkildə fərqlənir. Elmi-tədqiqatda yeni bilik sahəsi aşkar olunur. Tədris-tədqiqat fəaliyyətində isə şagird həqiqəti dərk edir. Şagirdin tədqiqatçılıq fəaliyyətinə aşağıdakılar aiddir:

1. Problem qoymaq bacarığı
2. Fərziyə hazırlamaq bacarığı
3. Müşahidə etmək bacarığı
4. Eksperiment aparmaq bacarığı
5. Öz ideyasını əsaslandırmaq və müdafiə etmək bacarığı

Dərs şagirdlərin tədris-tədqiqat işinin əsas təşkilat formasıdır. Müəllim dərstdə təlimin tədqiqat metoduna əsaslanan pedaqoji texnologiyalardan istifadə edir. Təlimin tədqiqat metodu ikili məqsəd daşıyır: Yeni biliyə nail olmaq, şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq.

Kimya elmi müxtəlif tədqiqatlar aparmaq üçün geniş imkanlara malikdir. Məktəbdə şagirdlərin kimya fənninin tədrisi prosesində tədqiqat aparmaları dərs müddətində və ya uzun müddətli ola bilər. Bundan əlavə, dərskənar vaxtlarda da tədqiqat aparılır.

Məktəbdə şagirdlərin kimya tədrisi prosesində tədqiqat aparmaları aşağıdakı mərhələ üzrə həyata keçirilir:

1. Dərstdə problem şəraitinin yaradılması
2. Problemin həllini axtarmaq
3. Eksperiment yolu ilə alınan nəticələri analiz etmək
4. Nəticə çıxarmaq və ümumləşdirmə aparmaq

Orta məktəbdə kimya təhsilində şagirdlərdə tədqiqatçılıq fəaliyyətinin əsası ilk kimya dərslərində qoyulur. Belə ki, VII sinifin şagirdləri kimya dərslərində tədqiqat aparmağa dair sadə biliklər, bacarıq və vərdişlər qazanırlar. VIII sinifdə yaradıcı xarakterli tədqiqat işləri aparılır. IX sinifdə tədqiqat işlərinin forması mürəkkəbləşir. X-XI siniflərdə şagirdlərdə tədqiqat metodları və nəticələrin təhlilinə dair bilik toplanır. Şagirdlər onları maraqlandıran mövzu üzrə tədqiqat aparmağa meyilli olurlar.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti təlim-tərbiyə prosesinin təşkili formasıdır. Kimya dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti təlimin dərk etmə, tərbiyə və inkişafetdirici kimi vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinə kimyanın əsaslarını mənimsəmək, tərbiyə vəzifəsinə şagirdləri əməyə alıb aparmaq, inkişafetdirici vəzifəsinə ümumi bilik, bacarıq və vərdişləri təkmilləşdirmək aiddir. Kimya təhsilində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin onlar üçün əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

- kimyəvi proseslərin daha zəruri tərəfləri ayırd edilir və öyrənilir;
- hadisələr haqqında daha etibarlı məlumatlar alınır;
- qazanılan yeni biliklərin möhkəmlənməsini təmin edir, və onları praktikaya tətbiq etməyə şərait yaradır;
- kimya istehsalının əsasları ilə tanış olmağa kömək edir.

Orta məktəbdə şagirdlərin kimyadan tədqiqatçılıq bacarığının formalaşmasında əsas vəzifə laboratoriya işlərinin üzərinə düşür. Kimya tədrisində müxtəlif tədqiqat metodları mövcuddur. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. Müşahidə metodu. Bu metod şagirdlərin kimyəvi hadisələr və prosesləri dərk etmə fəaliyyətlərinin fəal metodudur. Burada tədqiqatın nəticələri hiss orqanlarının işinə əsaslanır. Müşahidənin effektiv olması üçün aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır.

- müşahidə müəyyən məsələni həll etmək üçün aparılmalıdır.
- müəllimin hazırladığı plana uyğun olmalıdır

2. Modelləşdirmə metodu. Bu metoda görə öyrənilən prosesin və ya obyektin modeli qurulur. Məsələn, atomun quruluşu öyrənilərkən elektron buludunun modelindən istifadə olunur.

Müasir dövrdə kimya təhsilinin əsas vəzifəsi şagirdlərə Dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğun biliklərin öyrədilməsi, həmçinin onlarda tədqiqatçılıq axtarışı üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlərin aşılanmasıdır. Tədqiqatçılıq fəaliyyəti məktəb kimya kursunun hər bir mövzusunun öyrədilməsində onun məzmununun açılmasına şərait yaratmaq məqsədilə aparıla bilər. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti həlli məlum olmayan məsələləri həll etmək yaradıcılığıdır. Buraya problemin qoyuluşu, problemə aid olan nəzəriyyənin öyrənilməsi, tədqiqat metodunun seçilməsi və onun praktik həyata keçirmək, analiz və ümumləşdirmə aparmaq, nəticə çıxarmaq aiddir.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti praktik(eksperiment), riyazi hesablamə və ya nəzəri ola bilər. Praktiki tədqiqatçılıq fəaliyyəti şagirdlərin kimyadan laboratoriya və praktiki işləri aparmaları prosesində həyata keçirilir. Şagirdlərin praktiki fəaliyyətinə aşağıdakılar aiddir:

- təqdim olunan metodika ilə praktiki tədqiqatın aparılması üçün tələb olunan reaktivlərin, avadanlıqlar və cihazların seçilməsi, problemin nəticələrinin işlənilməsi;
- tədqiqat obyektinin hazırlanması;
- tədqiqat üçün zəruri olan cədvəl və modellərin hazırlanması.

Nəzəri tədqiqatçılıq fəaliyyəti şagirdlərin problemi görmək, mövzunu analiz etməklə kimyanın nəzəri məsələlərini öyrənmək, referat hazırlamağı bacarmalarıdır. Hesablama tədqiqat fəaliyyəti kimya məsələlərini və fənlərarası məzmununda çətinləşdirilmiş məsələləri həll etmək prosesində həyata keçirilir.

Kimya dərslərində şagirdlərin mövzular üzrə tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təşkili üç mərhələdən ibarət olur:

1. Motivasiya mərhələsi. Bu mərhələdə şagirdlər mövzunun öyrənilməsinin əsas məqsədini, onun kimya təhsilində rolunu, nəzəri və praktik əhəmiyyətini anlaşırlar.

2. Dərketmə mərhələsi. Burada şagirdlər mövzunun məzmununa daxil olan bilikləri mənimsəyirlər. Bu prosesdə şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətindən istifadə olunur.

3. Refleks-qiymətləndirmə mərhələsi. Bu mərhələdə şagirdlərin refleks fəaliyyəti (özünü analiz) inkişaf edir.

Kimya dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində kimya eksperimenti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kimya eksperimenti hər bir şagirdin özünü tədqiqatçı rolunda hiss etməyə imkan verir. Yalnız eksperiment vasitəsilə müstəqil bilik qazanmaqla onun həqiqiliyinə inam yaranır.

VII sinifin kimya dərslərində şagirdlərdə laboratoriya təcrübələrini aparmaq üçün zəruri bacarıq və vərdişlər formalaşır. Onlar müşahidə aparmağı, nəticə çıxarmağı, şifahi və ya yazılı formada laboratoriya təcrübələri və praktik işlərin nəticələrini təsvir etməyi öyrənirlər.

VIII siniflərdə şagirdlər laboratoriya və praktik işləri aparmaq üçün zəruri bacarığa malik olurlar. Təcrübənin nəticələrini hesabatda kifayət qədər tamlıqla tərtib etməyi öyrənirlər.

IX-XI siniflərdə şagirdlər kimya eksperimentinin aparılmasında daha çox müstəqil olurlar.

Kimya tədrisində şagirdlərin yaradıcı tədqiqatçılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində layihə metodu- dundan geniş istifadə olunur. Tədris prosesində layihə- metodunun həyata keçirilməsi müəllimin mövqeyində dəyişiklik yaradır. Belə ki, müəllim hazır biliyin daşıyıcısı deyil şagirdlərin dərketmə fəaliyyətinin təşkilatçısı kimi iştirak edir. Belə halda müəllim sinifdə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin başqa formalarına, xüsusilə də yaradıcı xarakterli tədqiqatçılıq fəaliyyətinə üstünlük verir. Layihə üzərində iş aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olur:

1. Hazırlıq mərhələsi. İşin məzmununa əsaslanan bu mərhələdə mövzu və layihənin məqsədi müəy-yən olunur. Şagirdlər lahiyəni müəllimlə müzakirə edir və qısa xülasə hazırlayırlar.

2. Planlaşdırma mərhələsi Buraya məlumat mənbələrinin təyini; məlumatın toplanması və analizi; nəticələrin təqdim olunması üsulu (hesabat forması); nəticələrin qiymətləndirilməsi meyarının müəyyən olunması; vəzifələrin komanda üzvləri arasında paylanması; işin icra vaxtının dəqiq göstərilməsi fiddir.

Müəllim ideya təklif edir, müddəa irəli sürür, şagirdlər isə fəaliyyət planı hazırlayır, vəzifələrini formalaşdırır, fərziyə irəli sürürlər. Fərziyə işin sonrakı mərhələsində ya təsdiq edilir ya da imtina olunur.

3. Tədqiqat mərhələsi. Bu mərhələdə material toplanır və aralıq məsələlər həll edilir. Əvvəlcə nəzəri işlər sonra praktik (eksperiment) tədqiqat aparılır. Tədqiqatın əsası müşahidə və eksperiment aparmaqdır. Eksperimentin aparılması üçün hərtərəfli hazırlaşmaq, planlaşdırmaq, eksperimentin materialını araşdırmaq. Müəllim şagirdlərin işini müşahidə edir, məsləhət verir.

4. Nəticənin hazırlanması mərhələsi Şagirdlər topladıqları məlumatı (nəzəri və təcrübi) analiz edir, nəticələri formalaşdırır.

5. Nəticənin təqdim olunması mərhələsi. Təqdim olunma müxtəlif ola bilər: Şifahi hesabat, materialların nümayişi ilə hesabat, kimya eksperimentini nümayiş etdirilməsi, yazılı hesabat

6. Nəticə və proseslərin qiymətləndirilməsi mərhələsi. Şagirdlər layihəni qiymətləndirilməsində iştirak edirlər. Onlar müzakirə edir və özlərini qiymətləndirirlər. Müəllim şagirdlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, hesabatın keyfiyyəti və işin davam etdirilməsinin mümkünlüyü haqqında məsləhət verir.

Kimya bir tədris fənni kimi layihə metodunu təlim prosesinə daxil etmək üçün geniş imkanlar var. Layihə metodu kimya təlimində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətini dərstdə və dərstdənkənar tədbirlərdə həyata keçirmək üçün tətbiq olunan ən səmərəli metodlardan biridir. Kimya tədrisində şagirdlər layihə ilə işə başlamaları üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmalıdırlar. Kimya dərslərində şagirdlər tədqiqatçılıq fəaliyyətini layihə metodu ilə həyata keçirmələri üçün onlarda aşağıda göstərilən bacarıqların olması zəruridir.

1. Müqayisə etmək bacarığı.

a) fiziki və kimyəvi hadisələr hansı xassələrinə görə oxşardır?

b) içərisində su olan iki stəkandan birinə amonium nitrat digərinə qatı sulfat turşusu əlavə edildikdə nə müşahidə olunur? Hadisələri müqayisə edin.

2. Səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək bacarığı

a) atom nə üçün elektroneytraldır?

b) atom elektron verdikdə və ya birləşdirdikdə hansı hadisələr baş verir?

3. Təsnif etmək bacarığı

a) oksidlər hansı əlamətlərinə görə təsnif olunur?

b) duzlar tərkiblərinə görə necə təsnif olunur?

4. Analiz etmək bacarığı

a) kalium-yodid nümunəsində sərbəst yodun olmasını təcrübə yolu ilə necə təsdiq etmək olar?

b) xlorid turşusu nümunəsində natrium-sulfat qarışığının olmasını necə təsdiq etmək olar?

5. Ümümləşdirmək bacarığı Bu əsas nəticəni ümumi müddəa ilə əvəz etmək bacarığıdır.

a) içərsində kalium-sulfat, sulfat turşusu, natrium-sulfat olan stəkanlara barium-xlorid məhlulu əlavə etdikdə ağçöküntünün əmələ gəlməsini necə izah etmək olar? Ümumi nəticə çıxarın

b) içərsində kalium-yodun və yod qarışığı olan stəkana benzol əlavə etdikdə sərbəst yodun benzola keçməsinə necə izah etmək olar? Ümumi nəticə çıxarın.

Burada orta məktəbin IX sinifinin kimya kursunda «Metalların korroziyası Korroziyadan mühafizə» mövzusunun tədrisində layihə-metodunun iştirakı ilə şagirdlərdə tədqiqatçılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin qısa planı verilir.

Mövzu: «Metalların korroziyası Korroziyadan mühafizə»

Məqsəd: korroziya ilə mübarizənin daha effektiv üsullarının müəyyən olunması

Dərsin tipi: layihə-tədqiqat

Təlim forması: qruplarla iş

Təlim üsulu: dioloji şərh, təcrübələrin izahı, müzakirə

İnteqrasiya: biologiya, fizika, coğrafiya

Resurs: tərəzilər, stəkanlar, turşu, duz və qələvilərin məhlulları, inqibitorlar ($K_2Cr_2O_7$, Na_3PO_4 , Na_2SiO_3), elektrodlar (dəmir və ya alüminiumdan hazırlanmış), karbonu az olan poladan hazırlanmış mismar.

Müəllim şagirdləri dörd qrupa bölür və onlara mövzuya dair tapşırıqlar verir:

I qrup

Metalların korroziyasının sürətinə inqibitorların təsiri.

II qrup

Metalların korroziyasının sürətinə reaksiya mühitinin təsiri.

III qrup

Metalların korroziyadan qorunmasına protektor və kotod mühafizəsinin effektivliyi.

IV qrup

Sənaye və kənd təsərrüfatında texnikanın korroziyadan qorunması üsullarına dair məlumatın toplanması.

Şagirdlər mövzuya dair materialı və təcrübə vastəsilə tədqiqat aparmağı öyrənirlər.

Sınıfdə hər bir qrup topladığı materiallar əsasında aşağıdakı suallara cavab verir:

1. Metal rabitəsi nəyə deyilir?

2. Metalların yüksək elektrik və istilik keçiriciliyi nə ilə izah olunur?

3. Metallar hansı kimyəvi xassələri ilə xarakterizə olunurlar?

4. Metallar hansı şəraitdə aktiv dağılmağa (korroziya) məruz qalırlar.

5. Korroziya prosesinin mexanizminə görə korroziyanın hansı növləri var?
  6. Metalları korroziyadan hansı üsullarla qorumaq olar?
  7. Metalların korroziyasının inqibitorları hansı qruplara bölünür? Onların təbiəti necədir?
  8. Məhlullarda, nəmli havada və qazlarda korroziyanı aradan qaldırmaq üçün hansı inqibitorlardan istifadə olunur?
  9. Siz metalları korroziyadan qorumaq üçün istifadə olunan hansı elektrokimyəvi üsulları tanıyırsınız? Onların mahiyyəti nədir?
- Sonra layihə-tədqiqat dərsinin təcrübi hissəsi əvvəldə göstərilən mərhələlər üzrə davam etdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ю.Г. Петухова. Исследовательская деятельность на уроках химии Школьная педагогика. 2017, № 1, стр. 77-79
2. Н.В. Казарина Организация учебно исследовательской деятельности учащихся по химии. Актуальные вопросы современной педагогики. Материалы V Международной научной кон-ференции Уфа, 2014, стр. 92- 95.
3. Ю.А. Байбакова. Учебно-исследовательская деятельность учащихся на уроке химии. Материалы Международной научной конференци Москва, 2014, стр. 94-96
4. А.Г. Данилова. Как организовать и провести урок-исследование. Химия в школе. 1999, №7, стр.21-26
5. А.М. Маркачев Применение метода проектов в школьной практике. Химия в школе. 2007, №2, стр 34-36

A.D.Kuliev, Sh.X.Samandarova

Особенности развития исследовательской деятельности учащихся в процессе обучения химии в средней школе

РЕЗЮМЕ

В статье дается значимость вовлечения учащихся в исследовательскую деятельность для повышения познавательной активности в процессе обучения химии в средней школе

Показано, что в школьной практике исследовательский метод может применяться при выполнении учащимися творческих упражнений, задач, лабораторных и практических работ, выполнении внеурочных и домашних заданий исследовательского характера. Раскрыто содержание понятия «исследовательская деятельность»

В статье так же дается значение использования метода проектов для развития исследовательской деятельности в процессе обучения химии в средней школе.

A.D.Kuliev, Sh.H.Samandarova

Peculiarities of development of research activity of students in the process of chemistry training in secondary school

SUMMARY

Essence of involvement of students to research activities for development of cognitive activity in the process of study of chemistry in secondary school is indicated in this article. It is also indicated here that in school practice, study method may be applied during implementation of creativity trainings, tasks, laboratory and practical works and other extra-curricular and home research tasks by students. Moreover, the expression “Research activity” has been revealed in this article.

As well as, meaning of use of method of project for development of research activity in the process of study of chemistry in secondary school is issued in this article.

Açar sözlər: tədqiqat, fəaliyyət, dərkətmə, eksperiment, müşahidə.

Ключевые слова: исследование, деятельность, познание, эксперимент, наблюдение.

Key words: research, activity, poses, experiment, observation.